

БОГОСЛОВ'Я ПІСЛЯ ПРОСВІТНИЦТВА: МІЖ МОРАЛЛЮ ТА РЕЛІГІЄЮ (ВІД ДАНІЕЛЯ ДЕФО ДО МАРТИНА БУБЕРА)

Oleksiy PANYCH, Ph.D., D.Hab., Professor, Senior Researcher at “Spirit and Letter” publishing house.

ORCID: 0000-0002-1561-8431
E-mail: panych@yahoo.com

“Богословские размышления” № 21, 2018: 77-96

DOI: 10.29357/2521-179X.2018.21.5

Анотація: Стаття розглядає питання про співвідношення релігії та моралі, як воно постало в культурі європейського Просвітництва, а також його подальші богословські відлуння. Вже на початку вісімнадцятого століття проблема співвідношення моралі та релігії красномовно поставлена в романі Данієля Дефо “Робінзон Крузо”, герой якого на безлюдному острові спершу перетворюється на справжнього християнина, а потім випробовує свої моральні, і лише потім також релігійні засади в діалозі з місцевим канібалом, котрого він не випадково назвав “П’ятниця”. Вольтер у своїй повісті “Щирсердний” розвиває цю проблематику ще далі: його герой-індіанець спонтанно доходить всебічної моральної критики християнства. Маркіз де Сад у своїй “Філософії в будуарі” підхоплює мотив всебічної моральної критики християнства, але робить з нього радикальніші висновки: якщо

Abstract: The article considers the questions of relations between religion and morality, how it appeared in the culture of European Enlightenment, and its further theological resonance. Already in the beginning of the 18th century the problem of relations between religion and morality was eloquently considered in Daniel Defoe’s “Robinson Crusoe”. The main character of this novel, who happened to be alone at a desert island, first becomes a true Christian, and then tests his moral, and only later on also religious attitudes in communication with the local cannibal, meaningfully called “Friday”. Voltaire in his *L’Ingénu* develops this problem further: his character, an Indian converted into Christianity, spontaneously arrives to all-rounded moral criticism of Christianity. Marquis de Sade in his *La Philosophie dans le boudoir* takes up this motive of all-rounded moral criticism of Christianity, but comes to much more radical conclusions: if a truly rational person necessarily will reach atheism,

по-справжньому розумна людина неодмінно має дійти атеїзму, то для простолюду релігія потрібна, щоб приписувати народу якісь-то моральні рамки; втім, це аж ніяк не може бути християнство. Нарешті, твори Мартіна Бубера показують, наскільки актуальною проблематика, відкрита Просвітництвом, залишається і в нашій сучасній культурі – а також, які особливі труднощі та перспективи тут виникають саме у богословському плані. Для розв'язання проблеми, поставленої Просвітництвом, Буберу доводиться розрізнити релігію та релігійність, а також постулювати безперервність Божого одкровення і діалогу між людиною та Богом.

Ключові слова: Бог, релігія, мораль, Просвітництво, діалог, одкровення.

common people need religion in order to feel certain moral limits; however, this religion cannot be Christianity. Finally, Martin Buber's works show how topical this problem, discovered by the Enlightenment, remains also in our contemporary culture – and, also, which peculiar difficulties and perspectives appear here in the theological dimension. To solve the problem, posed by the Enlightenment, Buber has to draw a distinction between religion and religiosity, and also postulate continuity of God's revelation and dialogue between human being and God.

Key words: God, religion, morality, Enlightenment, dialogue, revelation.

Вступ

Проблема співвідношення релігії та моралі залишається гостро зловбоденною у сучасному суспільстві. Чи маємо ми виводити мораль з релігії? Якщо так, що спонукатиме нас бути моральними з прибічниками інших релігій? Якщо виводити мораль з релігії, чи можуть в людей бути спільні моральні засади за відсутності спільних релігійних засад? Якщо ж, навпаки, виводити не мораль з релігії, а релігію з моралі, чи не спотворює це саму нашу релігійність? В такому разі, що спонукає нас бути релігійними саме у цей, а не в інший спосіб?

Парадокси виведення моралі з релігії стали предметом інтенсивного інтелектуального осмислення саме за часів Просвітництва. Тоді ж було вперше чітко висловлено альтернативу: виведення релігії з моралі. Втім, як невдовзі з'ясувалося, цей протилежний шлях вів до не менш дошкульних парадоксів. Все це стало гостро проблемною спадщиною для богослов'я двадцятого століття, найкращі представники якого, тим не менше, спромоглися знайти нетрадиційні та переконливі відповіді на ці скрутні питання. Одним з таких яскравих мислителів був юдей за віросповіданням, видатний філософ і богослов Мартін Бубер.

У цій статті ми розглянемо трансформації властивої Просвітництву проблематики співвідношення релігії та моралі крізь призму чотирьох текстів: “Робінзон Крузо” Данієля Дефо, “Щиросердний” Вольтера, “Філософія в будуарі” маркиза де Сада і “Розмова віч-на-віч” Мартіна Бубера.

РОБІНЗОН ТА П'ЯТНИЦЯ: МОРАЛЬНИЙ СОЮЗ ХРИСТИЯНИНА І ДИКУНА

Роман Данієля Дефо “Робінзон Крузо” (1719) найчастіше розглядають крізь призму колоніального дискурсу.¹ Проте насправді в ньому наявне складне переплетення колоніального дискурсу із дискурсом секуляризації на ґрунті того, що можна було б назвати “літературним експериментом”.

Під останнім слід розуміти спробу перенести в площину художньої творчості ті пізнавальні настанови, які свого часу виклав фундатор сучасного природознавства Френсіс Бекон у своєму “Новому Органоні”.² Намагаючись докорінно поліпшити “спілкування Ума і Речей” (*commercium... Mentis et Regum*), Бекон пропонує “зрушити” цю справу за допомогою “не так інструментів, як експериментів” (*Neque id molimur tam instrumentis quam experimentis*); експерименти ж мають бути “вченими” (*literata*), тобто організованими відповідно до наперед визначеного плану.³ Вся ця методологія добре працювала, коли йшлося про дослідження природного довкілля; але чи можна було використати її для аналізу дедалі популярнішого у добу Просвітництва концепту “природи людини”?

Вихід було знайдено саме у царині художньої творчості, яка давала змогу авторів твору помістити свого героя в “експериментальні” життєві умови, щоб надалі спостерігати з уважністю дослідника-науковця, як проявить себе у цих незвичних умовах його, героя, людська природа. Якщо, за свідченням А.А. Єлистратової, зваблення Кларісси Ловласом набуває “значення своєрідного експерименту над “людською природою”” навіть і для героя Ричардсона, який описує власне спокушання в термінах “проби” та “випробування” (*a test, a trial*),⁴ тим паче таким “випробуванням людської природи” стає історія Кларісси Гарлоу для самого автора присвяченого їй роману. Те саме з повним правом можна сказати і про Робінзона Крузо та його автора Данієля Дефо.

Важливо зазначити, що Дефо випробовує свого героя не лише як людину (почавши життя наново на безлюдному острові, Робінзон з перших же хвилин виявляє справжню ієрархію потреб людської істоти!), а й як християнина. На позір здається, що Робінзон від початку є повноцінним християнином, який звертається до Бога у всіх належних критичних ситуаціях — зокрема, під час корабельної катастрофи⁵:

¹ Див, наприклад: Brett C. McNelly, “Expanding Empires, Expanding Selves: Colonialism, the Novel, and Robinson Crusoe”, in *Studies in the Novel* 1/35 (spring 2003), 1-21.

² Francis Bacon, *Novum Organum*, in *The Works of Francis Bacon, vol. 1, Philosophical Works, vol. 1* (New York: Garrett Press, Inc., 1872), 119-365.

³ *Ibid.*, 121, 138, 204.

⁴ Єлистратова А.А. *Английский роман эпохи Просвещения* (Москва: Зарубежная литература, 1966), 197.

⁵ Всі цитати з твору Дефо наведено за виданням: Daniel Defoe, *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner*, web edition by The University of Adelaide Library, University of Adelaide, South Australia 5005, last updated Sunday, March 27, 2016 at 11:53 (електронний ресурс: <https://ebooks.adelaide.edu.au/d/defoe/daniel/d31r/index.html>, assessed April 21, 2018). Всі переклади з цього і подальших цитованих творів зроблені автором статті.

Втім, ми ввірили наші душі Богові у найщиріший спосіб; вітер штовхав нас до берегу, тож ми пришвидшували нашу руйнацію власноруч, щосили веслюючи убік землі.⁶

Коли ми пройшли на веслах, чи радше були пронесені вітром, як нам здавалося, десь близько півтори ліги, нас іззаду наздогнала шалена хвиля, схожа на гору, так що ми чекали від неї смертельного удару. Кажучи коротко, вона схопила нас із такою люттю, що перекинула човен миттєво, відірвавши нас і від човна, і одне від одного, так що ми заледве встигли сказати О Боже!⁷

Тепер я дістався землі та був у безпеці на березі, тож я почав підводити очі й дякувати Богові за порятунок мого життя...⁸

Наступного дня, знайшовши вже безлюдний корабель на міліні, Робінзон знов не забуває згадати Боже провидіння:

Але Бог дивовижно надіслав корабель достатньо близько до берега, щоб я міг взяти з нього так багато необхідних речей, які або забезпечували мої потреби, або давали мені змогу забезпечувати себе стільки, скільки я житиму.⁹

Втім, потім читач несподівано дізнається, що справжня релігійність прокидається в Робінзоні лише пізніше, коли той вже обжився на острові і облаштував собі примітивне домогосподарство. Спусковим гачком для роздумів Робінзона з приводу власної релігійності стає епізод, коли він раптом виявляє поблизу своєї оселі пророслий ячмінь:

Досі я діяв без жодного релігійного фундаменту; насправді я мав у своїй голові обмаль релігійних уявлень і заледве осягав все, що зі мною трапилося, інакше ніж як випадок — або, як ми легковажно кажемо, як те, що завгодно Богові. У таких речах я не питав про мету Провидіння, або про його лад у керуванні подіями цього світу. Проте коли я побачив ячмінь, пророслий тут, у кліматі, про який я знав, що він не годиться для зернових, надто ж не знаючи, як він сюди потрапив — це дивно вразило мене, і я почав припускати, що Бог чудодійно спричинив зростання цього збіжжя без всякої допомоги з боку посіяного

⁶ However, we committed our souls to God in the most earnest manner; and the wind driving us towards the shore, we hastened our destruction with our own hands, pulling as well as we could towards land.

⁷ After we had rowed, or rather driven about a league and a half, as we reckoned it, a raging wave, mountain-like, came rolling astern of us, and plainly had us expect the coup-de-grace. In a word, it took us with such a fury, that it overset the boat at once; and separating us as well from the boat, as from one another, gave us not time hardly to say O God!

⁸ I was now landed, and safe on shore, and began to look up and thank God that my life was saved...

⁹ But God wonderfully sent the ship in near enough to the shore, that I have gotten out so many necessary things as will either supply my wants, or enable me to supply myself even as long as I live.

насіння, і що це було зроблено суто заради підтримки мого життя у цій дикій, жалюгідній місцевості.¹⁰

Щоправда, потім на думку Робінзону спало реалістичніше пояснення: він згадав, що витрусив на цьому місці порох з якогось мішка. Але думки про Бога від того не зникли; навпаки, лише посилилися. Коли Робінзон хворіє, він вже свідомо шукає у своїй хворобі, як і взагалі у своєму теперішньому стані, ознак Божого Провидіння:

Але тепер, коли я захворів та переді мною постав неквапливий погляд на нещастя смерті; коли мій дух почав тонути під тягарем потужної хандри, а моя природа була виснажена лютою лихоманкою; сумління, яке так довго почивало, почало пробуджуватися, і я почав дорікати собі за моє минуле життя, в якому я так явно, з непересічною злобою, накликав на себе непересічні удари Божого правосуддя, щоб воно повелося зі мною у такий мстивий спосіб.¹¹

Як бачимо, християнське сумління вперше прокинулося в Робінзоні лише зараз! Відповідно, Робінзон уперше доходить питання про смисл власного життя, який він тепер розглядає в яскравому світлі *особисто сприйнятого* Божого провидіння:

З цього найприроднішим чином виплило: все це створив Бог; добре, але далі продовжилося дивно: якщо Бог створив все це, то він все це спрямовує та всім цим править (...) Чому Бог скоїв таке мені? Що я зробив, щоб він використав мене саме так?¹²

Лише після цього Робінзон починає молитися Богові й лише тепер із подивом усвідомлює, що не знає, як треба молитися по-справжньому. Згодом, опанувавши молитву вже не завченими словами, а від власного серця, він *уперше в житті* просить Бога благословити його їжу:

Помолився Богові знову, але це було легковажно; коли ж я не був легко-важним, я був таким неосвіченим, що не знав, що сказати...¹³

¹⁰ I had hitherto acted upon no religious foundation at all; indeed I had very few notions of religion in my head, or had entertained any sense of any thing that had befallen me, otherwise than as a chance, or, as we lightly say, what pleases God; without so much as inquiring into the end of Providence in these things, or his order in governing events in the world: but after I saw barley grow there, in a climate which I knew was not proper for corn, and especially that I knew not how it came there, it startled me strangely, and I began to suggest, that God had miraculously caused this grain to grow without any help of seed sown, and that it was so directed purely for my sustenance on that wild miserable place.

¹¹ But now, when I began to be sick, and a leisurely view of the miseries of death came to place itself before me; when my spirits began to sink under the burden of a strong distemper, and nature was exhausted with the violence of the fever; conscience, that had slept so long, began to awake, and I began to reproach myself with my past life, in which I had so evidently, by uncommon wickedness, provoked the justice of God to lay me under uncommon strokes, and to deal with me in so vindictive a manner.

¹² Then it followed, most naturally: it is God that has made it all: well, but then it came on strangely; if God has made all these things, he guides and governs them all (...) Why has God done this to me? What have I done to be thus used?

¹³ Prayed to God again, but was light-headed; and when I was not I was so ignorant, that I knew not what to say...

Ввечері я зробив собі вечерю з трьох черепаших яєць, які я засмажив на вугіллях і з'їв їх просто зі шкарлупи; наскільки я міг пригадати, це був перший шматок м'яса за все моє життя, для якого я попросив Божого благословення.¹⁴

Також лише тепер він уперше в житті починає вдумливо читати Новий Завіт:

Четверте липня. Вранці я взяв Біблію; почавши з Нового Завіту, я став читати його серйозно і поклав собі читати трохи щоранку та щовечора...¹⁵

Як бачимо, корабельна катастрофа і подальше усамітнення на безлюдному острові стали для Робінзона тим ключовим життєвим випробуванням, внаслідок якого він не лише розкрився як справжня людина, а й відкрив у собі справжнього християнина. Тільки тепер Робінзон стає справжнім представником західної цивілізації, морально та інтелектуально готовим до зустрічі з дикунським світом. Коли він знаходить рештки дикунів, з'їдених іншими дикунами, він одразу дякує Богові за те, що Бог дав йому бути інакшим. Далі, коли Робінзон готується до бойового зіткнення з дикунами, він, цілком природно, молиться Богові про порятунок:

Коли я трохи відійшов від тієї частини острова, я певний час стояв нерухомо, вражений побаченням; коли ж я отямився, то з найбільшим хвилюванням зазирнув у свою душу та, проливаючи сльози, подякував Богові, що той надав мені першу долю жити у такій частині світу, де я був відмінним від таких жадливих створінь, як ці...¹⁶

Потім я зібрався з духом, сповнившись рішучістю захистити себе; я зарядив всі свої гармати, як я називав їх, себто, свої мушкети, встановлені на моїх фортифікаційних спорудах, і всі мої пістолети, та намірився захищатися до останнього подиху, не забувши серйозно ввірити себе божественному захисту і щиро помолитися Богові, щоб той вберіг мене від рук варварів...¹⁷

Після цього в романі, нарешті, стається довгоочікувана “зустріч світів”: Робінзон опиняється сам-на-сам із дикуном, якого він врятував від загибелі. Чому, власне, Робінзон вирішує назвати цього канібала П'ятницею? Чи, радше,

¹⁴ At night I made my supper of three of the turtle's eggs, which I roasted in the ashes, and ate, as we call it, in the shell; and this was the first bit of meat I had ever asked God's blessing to, even, as I could remember, in my whole life.

¹⁵ July 4. In the morning I took the Bible; and, beginning at the New Testament, I began seriously to read it, and imposed upon myself to read a while every morning and every night...

¹⁶ When I came a little out of that part of the island, I stood still a while as amazed; and then recovering myself, I looked up with the utmost affection of my soul, and, with a flood of tears in my eyes, gave God thanks, that had cast my first lot in a part of the world where I was distinguished from such dreadful creatures as these...

¹⁷ Then I prepared myself within, putting myself in a posture of defence; I loaded all my cannon, as I called them, that is to say, my muskets, which were mounted upon my new fortification, and all my pistols, and resolved to defend myself to the last gasp; not forgetting seriously to recommend myself to the divine protection, and earnestly to pray to God to deliver me out of the hands of the barbarians...

чому Дефо влаштував свій сюжет так, що Робінзон зустрівся з цим канібалом саме у цей день тижня? З наведеного вище біблійного контексту, відповідь очевидна: п'ятниця – останній день творіння, саме у цей день Бог творить людину; так само і Робінзон “творить” у цей день з дикуна-канібала свого помічника, товариша і співрозмовника.

Варто зауважити, що це “творіння” людини людиною починається з двох надзвичайно значущих кроків. По-перше, Робінзон стверджує себе стосовно П'ятниці як “Господь”, наказавши П'ятниці називати його “Паном” (The Master – в англійській мові це ужиткове іменування Христа). По-друге, Робінзон *нід страхом смерті* забороняє П'ятниці канібалізм. Значення цієї погрози можна розтлумачити так: якщо П'ятниця їсть людське м'ясо, самий П'ятниця для Робінзона не людина і на нього вже не поширюється заповідь “Не вбивай!”:

Невдовзі я почав розмовляти з ним і навчати його розмовляти зі мною; спершу я дав йому знати, що його ім'я має бути П'ятниця, бо у цей день я врятував його життя, і я назвав його так на згадку про цей момент; так само я навчив його вимовляти “Пан”, і потім дав йому знати, що це має бути моє ім'я...¹⁸

Я виявив, що П'ятниця, вже відвідавши м'яса, досі бажав їсти і був досі канібалом за своєю природою; але від самої думки про це і найменшого прояву цього я виявив таку огиду, що він не наважився здійснити своє бажання; адже я, якимось чином, спромігся дати йому знати, що вб'ю його, якщо він запропонує таке.¹⁹

Від цього моменту в романі починається найцікавіше для нашої теми: адже між Робінзоном і П'ятницею виникає стійкий *моральний* контакт. Прислужуючи Робінзону, П'ятниця проявляє свої по-справжньому найкращі моральні якості. Але для Робінзона ці моральні чесноти П'ятниці перетворюються на *релігійну* проблему: чому Бог наділив всіх людей, включно з дикунами, здатностями до найкращої моральності, але сховав від багатьох людей шлях до прояву цих моральних здатностей? Виявлений Робінзоном парадокс полягає у тому, що Бог відкрив цей шлях християнам, але ті крокують ним не дуже охоче; натомість, якщо цей шлях відкрити дикуну, він проявить таку моральність, що стане для християнина взірцем добродесної поведінки:

...ніколи людина не була вірнішим, щирішим і більше люблячим слугою, ніж П'ятниця був для мене (...) Це часто давало мені привід зауважити з подивом, що Богові в його провидінні та керуванні справою його рук було завгодно позбавити таку значну частину світу його створіння найкращого ужитку, до якого придатні їхні здібності та сили їхніх душ, проте він

¹⁸ In a little time I began to speak to him, and teach him to speak to me; and first, I made him know his name should be Friday, which was the day I saved his life; and I called him so for the memory of the time; I likewise taught him to say Master, and then let him know that was to be my name...

¹⁹ I found Friday had still a hankering stomach after some of the flesh, and was still a cannibal in his nature; but I discovered so much abhorrence at the very thoughts of it, and at the least appearance of it, that he durst not discover it; for I had, by some means, let him know that I would kill him if he offered it.

же наділив їх тими самими силами, тим же розумом, тими ж прихильностями, тими ж відчуттями лагідності та обов'язку, тими ж пристрастями і обуренням кривдою, тим же відчуттям вдячності, щирості, вірності, а також всіма спроможностями чинити добро і отримувати добро, якими він наділив нас; і що коли йому завгодно надати їм нагоду проявити ці спроможності, вони готові застосувати їх належним чином, до якого вони призначені, так само, як ми, і навіть краще за нас. І це інколи навіювало мені велику меланхолію від роздумів, з кількох доречних приводів, яким нищим є наш ужиток всього цього, хоча в нас ці спроможності просвічені великим світочем напучення, Духом Божим, і знанням цього світу, доданням до нашого розуміння; і чому Богові було завгодно сховати рятівне для життя знання від стількох мільйонів душ, які, якщо я міг судити за прикладом цього бідного дикуна, могли б використати це знання значно краще, ніж ми.²⁰

Лише коли моральний контакт між двома остров'янами було вже міцно встановлено і П'ятниця остаточно відмовився від канібалізму, Робінзон починає навчати вчорашнього дикуна вірі у справжнього Бога. З Богом в них проблем не виникає, натомість виникає проблема з дияволом, позаяк співрозмовники одразу натрапляють на питання теодицеї. Чому Бог допускає зло? А якщо Бог допускає зло, бо дає нам, грішним, нагоду покаятися, чи може так само покаятися диявол?

Далі я почав навчати його знання істинного Бога. Я сказав йому, що великий Творець всіх речей живе там (вказавши на небеса); що він керує світом тією ж владою і тим же провидінням, якими він створив його; що він всезнаючий, може зробити для нас все, дати нам все, взяти в нас все; і так, поступово, я відкрив його очі. Він слухав з великою увагою і з приємністю сприйняв думку про Ісуса Христа, який був надісланий, щоб викупити нас, і про спосіб молитися Богові та його спроможність почути нас навіть на небесах...²¹

²⁰ ...never man had a more faithful, loving, sincere servant than Friday was to me (...) This frequently gave me occasion to observe, and that with wonder, that, however it had pleased God in his providence, and in the government of the works of his hands, to take from so great a part of the world of his creatures the best uses to which their faculties, and the powers of their souls, are adapted; yet that he has bestowed upon them the same powers, the same reason, the same affections, the same sentiments of kindness and obligation, the same passions and resentments of wrongs, the same sense of gratitude, sincerity, fidelity, and all the capacities of doing good, and receiving good, that he has given to us; and that when he pleases to offer them occasions of exerting these, they are as ready, nay more ready, to apply them to the right uses for which they were bestowed, than we are. And this made me very melancholy sometimes, in reflecting, as the several occasions presented, how mean a use we make of all these, even though we have these powers enlightened by the great lamp of instruction, the Spirit of God, and by the knowledge of his word, added to our understanding; and why it has pleased God to hide the life saving knowledge from so many millions of souls, who, if I might judge by this poor savage, would make a much better use of it than we did.

²¹ From these things I began to instruct him in the knowledge of the true God. I told him, that the great Maker of all things lived there, pointing up towards heaven; that he governs the world by the same power and providence by which he made it; that he was omnipotent, could do every thing for us, give every thing to us, take every thing from us: and thus, by degrees, I opened his eyes. He listened with great attention, and received with pleasure the notion of Jesus Christ being sent to redeem us, and of the manner of making our prayers to God, and his being able to hear us, even into heaven...

Я виявив, що викарбувати в його розумі правильні уявлення про диявола було не так легко (...) – “Але”, сказав він знову, “якщо Бог сильніший, могутніший за диявола, чому Бог не вбити диявола, щоб той не був і далі злим?” (...) “Так само ти можеш спитати мене”, сказав я, “чому Бог не вбиває тебе і мене, коли ми робимо злі речі, які його кривдять; ми збережені, щоб покаятися і отримати прощення”. Він певний час розмірковував над цим. “Добре, добре”, сказав він з сильним почуттям, “це добре; отже, ти, я, диявол, всі злі, всі збережені, каються, Бог пробачити всіх”.²²

Отже, П'ятниця виявляється неортодоксальним, але дуже щирим християнином – настільки щирим, що закликає Робінзона завітати до його племені, щоб разом насаджувати там християнство та любов. У відповідь Робінзон цікавиться, чи стане П'ятниця знов канібалом, якщо повернеться до своїх. Ні, каже П'ятниця: він стане вчити своїх одноплемінників їсти іншу їжу і молитися Богу; крім того, якщо Робінзон поїде з ним, П'ятниця спонукає їх полюбити його:

Цей дикун був тепер добрим християнином – набагато кращим за мене...²³

Одного дня (...) я покликав його і сказав: “П'ятниця, ти не бажаєш себе у власній країні, у власному народі”. – “Так”, сказав він, “я бути дуже радий бути у власному народі”. – “Що б ти зробив там?”, спитав я, “чи став би ти диким знову, їв знову людську плоть і був дикуном, як раніше?”. Він стурбовано розважив про це та, хитаючи головою, сказав: “Ні, ні, П'ятниця сказати їм жити добре; сказати їм молитися Богу; сказати їм їсти хліб із зерна, м'ясо худоби, молоко, не їсти людину знову”. “Але ж”, сказав я йому, “в такому разі вони тебе вб'ють”. Він розмислив про це серйозно і потім сказав: “Ні, вони не вбити мене, вони хотіли любити вчитися” (...) Він сказав мені, що поїхав би, якщо я поїду з ним. “Я поїду!”, сказав я, “але ж, якщо я приїду туди, вони з'їдять мене”. – “Ні, ні”, сказав він, “мене зробити їх не їсти тебе, мене зробити їх дуже любити тебе...²⁴

Такий докладний опис переродження Робінзона на острові та динаміки розвитку його стосунків з П'ятницею був потрібний нам для того, щоби читач цієї

²² I found it was not so easy to imprint right notions in his mind about the devil (...) – “But,” says he again, “if God much strong, much might, as the devil, why God not kill the devil, so make him no more wicked?” (...) “You may as well ask me,” said I, “why God does not kill you and me, when we do wicked things here that offend him: we are preserved to repent and be pardoned.” He muses awhile at this; “Well, well,” says he, mighty affectionately, “that well; so you I, devil, all wicked, all preserve, repent, God pardon all.”

²³ The savage was now a good Christian, a much better than I...

²⁴ One day... I called to him, and said, “Friday, do not you wish yourself in your own country, your own nation” – “Yes,” he said, “I be much O glad to be at my own nation.” – “What would you do there?” said I: “would you turn wild again, eat men’s flesh again, and be a savage as you were before?” He looked full of concern, and shaking his head, said, “No, no, Friday tell them to live good; tell them to pray God; tell them to eat corn-bread, cattle-flesh, milk, no eat man again.” – “Why, then,” said I to him, “they will kill you.” He looked grave at that, and then said, “No, they no kill me, they willing love learn: “he meant by this, they would be willing to learn... He told me he would go, if I would so with him. “I go!” said I, “why, they will eat me if I come there.” – “No, no,” says he, “me make them no eat you, me make they much love you...”

розвідки міг пересвідчитися: *моральний контакт Робінзона із П'ятницею передує їхній згоді з питань релігії*. Зрештою вони формують релігійну, християнську спільноту – але вже після того, як вони спонтанно утворили моральну спільноту.

Звичайно, Дефо (як і Робінзон) не має жодних сумнівів, що моральність заклад у людину Бог. Але це пояснення можна визнавати і можна не визнавати; натомість той факт, що *в ситуації зустрічі неодноріців моральна спільнота передує релігійній спільноті*, не визнавати не можна. Спершу ми визнаємо одне одного людьми і відмовляємося вбивати – тим паче їсти – одне одного, і вже потім ми можемо поговорити про справжню релігію.

ЩИРОСЕРДНИЙ ІНДІАНЕЦЬ ТА ФРАНЦУЗЬКІ КАТОЛИКИ: МОРАЛЬНА КРИТИКА ХРИСТІЯНСТВА

На тлі роману англійських пуританина Данієля Дефо, повість Вольтера “Щиросердний” (*L'Ingénu*, 1767) цікава тим, що розвиває тему пріоритету моралі перед релігією вже без жодної згадки про те, хто зробив людину моральною. Центральний персонаж повісті Вольтера – індіанець-гурон, якого привезли до Франції і тут на вернули у християнство. Цю віру він прийняв, як і П'ятниця; але, як і в П'ятниці, в Щиросердного християнство впало на вже цілком готовий – і не зіпсований цивілізацією – моральний ґрунт. Щиросердний сприймає Євангелію дуже наївно, місцями навіть кумедно – зокрема, він вирішує, що євангельські події відбулися у Франції і зовсім нещодавно²⁵:

Пріор зрештою вирішив дати йому прочитати Новий Завіт. Щиросердний проковтнув його з превеликим задоволенням; але, не знаючи ні коли, ні де відбулися всі події, описані у цій книзі, він анітрохи не сумнівався, що місцем подій була Нижня Бретань, і присягнувся, що відріже ніс і вуха Каяфі та Пілату, якщо колись зустріне цих негідників.²⁶

Втім, читач повісті швидко виявляє, що у цій наївності Щиросердного є глибока моральна правда. Адже, прочитавши сакральну книгу, він відтепер судить всі християнські переконання і практики саме “за книгою”. Як наслідок, читач повісті, разом з її протагоністом і автором, неминуче має дійти висновку: якщо бути християнином означає чинити так, як написано у головній християнській книзі, то доведеться докорінно переглянути усталені “християнські” погляди на сповідь, хрещення і шлюб. Зі сповіддю, зокрема, вийшов конфуз: Щиросердний погодився сповідуватися, прочитавши уважно апостола Якова, але негайно зажадав від ченця *взаємної* сповіді.

²⁵ Всі цитати з твору Вольтера наведено за виданням: Voltaire, *L'Ingénu* (Paris: Éditions du Boucher, 2002).

²⁶ Le prieur résolut enfin de lui faire lire le Nouveau Testament. L'Ingénu le dévora avec beaucoup de plaisir; mais, ne sachant ni dans quel temps ni dans quel pays toutes les aventures rapportées dans ce livre étaient arrivées, il ne douta point que le lieu de la scène ne fût en Basse-Bretagne; et il jura qu'il couperait le nez et les oreilles à Caïphe et à Pilate si jamais il rencontrait ces marauds-là.

Перед тим потрібно було сповідатися, і це було найскладнішим. Щиросердний завжди мав у кишені книгу, яку дав йому дядько. Він не знайшов там жодного апостола, який би сповідувався, і це зробило його дуже сперечливим. Пріор закрив йому рота, показавши у посланні святого Якова Молодшого ці слова, які так сильно дошкуляють еретикам: “признавайтесь у своїх прогріхах один перед одним”. Гурон замовкнув і сповідався францисканцю. Коли ж він завершив, то витягнув францисканця зі сповідальні та, схопивши його могутньою рукою, поставив на своє місце і змусив стати перед собою на коліна. “Ну що ж, друже”, сказав він: “признавайтесь у своїх прогріхах один перед одним; я розповів тобі мої гріхи, ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені свої”. Сказавши так, він поставив своє широке коліно на груди свого співрозмовника. Францисканець здійснює лемент, який заповнює відлунням всю церкву. Люди збираються на галас і бачать, що оглашений духопелить ченця в ім'я святого Якова Молодшого.²⁷

Не краще вийшло і з хрещенням: коли всі, у призначений день і час, зібралися у церкві, марно очікуючи Щиросердного, він — як виявилось потім — чекав на всіх у сусідній річці й навідріз відмовився хреститися інакше:

“Покажіть мені, сказав він, у книзі, які дав мені дядько, одну людину, яка була хрещена не в річці, і я зроблю все, що ви забажаєте”.²⁸

Вже після хрещення несподіване ускладнення виникло зі шлюбом, коли виявилось, що Щиросердний хоче одружитися на дівчині, яку перед тим, вже маючи до неї щирю симпатію, обрав своєю хрещеною. Пріор нажаханий і застерігає Щиросердного від цього тяжкого гріха; у відповідь Щиросердний вказує, що християнська книга жодним чином не забороняє чоловіку побратися з дівчиною, яка допомогла йому хреститися. Висновок, який робить з цієї історії Щиросердний, звучить як вирок “традиційному” християнству:

Шкода! племіннику, вам неможливо побратися з нею. (...) Кажу вам, це неможливо; вона ваша хрещена: для хрещеної жохливий гріх віддавати руку своєму похреснику; не дозволено одружуватися з хрещеною; цьому опираються божественні та людські закони. Прокляття! дядьку, ви кепкуєте з мене; навіщо забороняти одружуватися з хрещеною, якщо вона молода і гарненька? У книзі, яку ви мені дали, я не бачив нічого про те, що погано одружуватися з дівчатами, які допомогли людям

²⁷ Il fallait auparavant se confesser; et c'était là le plus difficile. L'Ingénu avait toujours en poche le livre que son oncle lui avait donné. Il n'y trouvait pas qu'un seul apôtre se fût confessé, et cela le rendait très rétif. Le prieur lui ferma la bouche en lui montrant, dans l'épître de saint Jacques le Mineur, ces mots qui font tant de peine aux hérétiques : Confessez vos péchés les uns aux autres. Le Huron se tut, et se confessa à un récollet. Quand il eut fini, il tira le récollet du confessionnal, et saisissant son homme d'un bras vigoureux, il se mit à sa place, et le fit mettre à genoux devant lui : “ Allons, mon ami, il est dit : Confessez-vous les uns aux autres; je t'ai conté mes péchés, tu ne sortiras pas d'ici que tu ne m'aies conté les tiens.” En parlant ainsi, il appuyait son large genou contre la poitrine de son adverse partie. Le récollet pousse des hurlements qui font retentir l'église. On accourt au bruit, on voit le catéchumène qui gourmait le moine au nom de saint Jacques le Mineur.

²⁸ “ Montrez-moi, lui dit-il, dans le livre que m'a donné mon oncle, un seul homme qui n'ait pas été baptisé dans la rivière, et je ferai tout ce que vous voudrez ”.

хреститися. Я постійно бачу, що тут відбувається безліч речей, про які ніц не сказано у вашій книзі, і що тут не роблять нічого з того, що в ній сказано; зізнаюся вам, що це дивує мене і дратує.²⁹

Засмучений пріор припускає, що скрутну проблему шлюбу з хрещеною може розв'язати папа — що викликає нову хвилю подиву новонаверненого християнина:

Йому пояснили, хто такий папа; і Щиросердний здивувався ще більше, ніж раніше. “Про все це у вашій книзі немає жодного слова, дорогий дядьку...”³⁰

Таким чином, у Вольтера ми бачимо не лише тезу про те, що мораль передує релігії, а й розгорнуту *моральну критику релігії*. Чому моральну? Тому що претензії Щиросердного до французьких католиків зводяться до простого і рязучого кроку: він бере текст Євангелії й додає до нього дві моральні вимоги, ширості та послідовності. Якщо ви кажете, що живете по Євангелії, ваш *моральний* обов'язок полягає у тому, щоб чинити у відповідності до ваших обіцянок; інакше вас можна звинуватити у нещирості. Саме це і робить Вольтер, звертаючись до християн вустами свого “широсердного” персонажа.

Якщо Дефо не мав жодного сумніву щодо божественного походження людської моралі, то Вольтер принаймні не піддає сумніву можливість “широсердного християнства” — втіленням якого, втім, у нього виявляється американський гурон, а не його одновірці-французи. Втім, і ця межа насправді є цілком довільною, залежною від вподобань конкретного автора. Якщо ми вже дійшли думки, що релігію можна і треба критикувати, виходячи із загальнолюдських моральних засад, чому наша критика має обмежуватися лише моральним “прочищенням” християнства?

БУДУАРНА ФІЛОСОФІЯ МАРКІЗА ДЕ САДА: МОРАЛЬНЕ ЗНИЩЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

На момент публікації “Філософії в будуарі” (1795) маркіза де Сада щойно звільнили після річного ув'язнення. До того він вже був обраний до Національних зборів, де був членом секції Пік і обстоював радикальні ліві погляди; він підтримував Марата, критикував Робесп'єра, за що, власне, і був ув'язнений.

²⁹ Hélas! mon neveu, il est impossible que vous l'épousiez (...) Cela est impossible, vous dis-je; elle est votre marraine : c'est un péché épouvantable à une marraine de serrer la main de son filleul; il n'est pas permis d'épouser sa marraine; les lois divines et humaines s'y opposent. — Morbleu! mon oncle, vous vous moquez de moi; pourquoi serait-il défendu d'épouser sa marraine quand elle est jeune et jolie? Je n'ai point vu dans le livre que vous m'avez donné qu'il fût mal d'épouser les filles qui ont aidé les gens à être baptisés. Je m'aperçois tous les jours qu'on fait ici une infinité de choses qui ne sont point dans votre livre, et qu'on n'y fait rien de tout ce qu'il dit : je vous avoue que cela m'étonne et me fâche.

³⁰ On lui expliqua ce que c'était que le pape; et l'Ingénu fut encore plus étonné qu'auparavant. “ Il n'y a pas un mot de tout cela dans votre livre, mon cher oncle...”

Після термідоріанського перевороту його випустили, а ще за шість років посадили вже як автора непристойних творів (1801). Але маркіз де Сад не вгамувався і у в'язниці: тут він розбещував інших ув'язнених, і досяг у цій справі таких непересічних успіхів, що 1803 року його перевели звідти до психіатричної лікарні Шарантон, де він і помер ще за 11 років (1814).

У вільнодумному трактаті “Філософія в будуарі” нас цікавить окремий розділ, присвячений релігії. Нашу увагу одразу привертає те, що де Сад чітко підсумовує той самий досвід, який сформувала культура Просвітництва і з яким ми щойно познайомилися на прикладі творів Дефо та Вольтера: (1) *мораль передує релігії*; (2) *релігію слід піддати моральній критиці*.³¹

У століття, коли ми настільки переконані, що релігія має спиратися на мораль, а не мораль на релігію, потрібна релігія, яка впливала б з моральності, була наче її розвитком, її необхідним наслідком, і яка могла б, підносячи душу, постійно скеровувати її до висот тієї дорогоцінної свободи, яка сьогодні є нашим єдиним ідолом.³²

Отже, потрібне – як і у Вольтера – моральне “прочищення” релігії. Але результати цієї операції у де Сада виявляються значно радикальнішими. Якщо вже оцінювати релігію з точки зору її корисності для моралі, хто сказав, що нам взагалі слід зберегти християнство?

Якщо уважно вивчити абсурдні догми, жахливі таємниці, потворні церемонії та нестерпну мораль цієї бридкої релігії, то ми побачимо, чи може вона згодитися для республіки. Чи ви справді вірите, що я дозволю панувати над собою поглядам людини, яку мені доводилося бачити біля ніг слабоумного священика Ісуса? Звісно, що ні!³³

Де Сад щиро переконаний, що з точки зору моралі значно кориснішим для людей буде язичництво, за прикладом стародавніх римлян:

...хто міг служити королям, мусить вшановувати богів! Але ми, французи; ми, співгромадяни; ми будемо і далі смиренно плазувати у таких огидних путах? краще тисячу раз померти, ніж знову себе покріпачити! Якщо ми вважаємо якийсь культ необхідним, наслідуймо культ римлян: дії, пристрасті, герої – ось що було предметом їхнього шанування. Такі

³¹ Всі цитати з твору де Сада наведено за виданням: Marquis de Sade, *La Philosophie dans le boudoir ou Les Instituteurs immoraux* (La Bibliothèque électronique du Québec: Collection Libertinage, Volume 6 : version 1.0, 2002) (електронний ресурс: https://beq.ebooksgratuits.com/libertinage/Sade_La_philosophie_dans_le_boudoir.pdf, assessed April 21, 2018).

³² Dans un siècle où nous sommes aussi convaincus que la religion doit être appuyée sur la morale, et non pas la morale sur la religion, il faut une religion qui aille aux mœurs, qui en soit comme le développement, comme la suite nécessaire, et qui puisse, en élevant l'âme, la tenir perpétuellement à la hauteur de cette liberté précieuse dont elle fait aujourd'hui son unique idole.

³³ Qu'on examine avec attention les dogmes absurdes, les mystères effrayants, les cérémonies monstrueuses, la morale impossible de cette dégoûtante religion, et l'on verra si elle peut convenir à une république. Croyez-vous de bonne foi que je me laisserais dominer par l'opinion d'un homme que je viendrais de voir aux pieds de l'imbécile prêtre de Jésus ? Non, non, certes !

ідоли підносили душу, надихали її; вони робили й більше: вселяли їй чесноти поважної істоти.³⁴

Варто зазначити, що самий маркіз де Сад вважає себе не язичником, а атеїстом, про що пише цілком відкрито – адже з відносно нещодавніх пір за атеїзм вже не катували, не страчували, і навіть не засуджували до вигнання. Але, розмірковує де Сад, якщо народу потрібна релігія, щоб втримувати його в моральних рамках – безумовно, це має бути саме язичницька релігія:

...нині атеїзм є єдиною системою всіх людей, здатних мислити...³⁵

Годі вірити, що релігія може бути корисною людині. Матимемо добрі закони, і зможемо обійтися без релігії. Але нас запевняють, що релігія потрібна народу; вона його розважає, вона його стримує. Хай щастить! В такому разі, дамо собі релігію, яка личить вільним людям. Візьмімо собі язичницьких богів.³⁶

При всьому цьому – і попри свою сумнозвісну сексуальну розбещеність – маркіз де Сад зовсім не є проповідником аморалізму. Він безумовно обстоює громадянські моральні засади, і лише для неосвіченого простолюдю готовий зберегти *язичницьку* релігію, знов-таки, з метою морального стримування та виправлення. Найкраще ж моральні засади людини, на погляд де Сада, прищеплює суто секулярна громадянська освіта:

Французи, ви завдали першого удару; ваша національна освіта зробить решту; але ставайте до цієї праці негайно; вона стане одним з ваших найважливіших клопотів; насамперед вона буде основою тієї істотної моралі, якою настільки нехтувала релігійна освіта. Замініть побожні дурниці, якими ви стомлюєте молоді органи ваших дітей, на досконалі соціальні принципи...³⁷

Як бачимо, принцип “мораль передре релігії” швидко показав, до яких руйнівних наслідків він може привести. Але чи можемо ми відмовитися від цього принципу? Здається, що ні – і сьогодні ще менше, ніж за доби Просвітництва. *Адже людство не становить єдиної релігійної спільноти і не становитиме її у передбачуваному майбутньому.* Втім, якщо людство не становить також і єдиної

³⁴ ...qui peut servir des rois doit adorer des dieux ! Mais nous, Français, mais nous, mes compatriotes, nous, ramper encore humblement sous des freins aussi méprisables ? plutôt mourir mille fois que de nous y asservir de nouveau ! Puisque nous croyons un culte nécessaire, imitons celui des Romains : les actions, les passions, les héros, voilà quels en étaient les respectables objets. De telles idoles élevaient l'âme, elles l'électrisaient ; elles faisaient plus : elles lui communiquaient les vertus de l'être respecté.

³⁵ ...l'athéisme est à présent le seul système de tous les gens qui savent raisonner...

³⁶ Cessons de croire que la religion puisse être utile à l'homme. Ayons de bonnes lois, et nous saurons nous passer de religion. Mais il en faut une au peuple, assure-t-on ; elle l'amuse, elle le contient. À la bonne heure ! Donnez-nous donc, en ce cas, celle qui convient à des hommes libres. Rendez-nous les dieux du paganisme.

³⁷ Français, vous frapperez les premiers coups : votre éducation nationale fera le reste ; mais travaillez promptement à cette besogne ; qu'elle devienne un de vos soins les plus importants ; qu'elle ait surtout pour base cette morale essentielle, si négligée dans l'éducation religieuse. Remplacez les sottises déifiquées, dont vous fatiguez les jeunes organes de vos enfants, par d'excellents principes sociaux...

моральної спільноти, під загрозою опиняється саме його існування. Не маючи спільних моральних засад, ми просто повбиваємо одне одного!

Скажімо інакше і простіше: ми мусимо порозумітися з нашими ближніми щодо спільної моралі навіть якщо ми не можемо порозумітися з ними щодо спільної релігії. З цієї точки зору, мораль *справді* передує релігії. Але як може прийняти цю тезу релігійна людина? Здається, що для християнина його релігія безумовно є основою його моралі; якщо ж погодитися зі зворотною тезою, чи не призводить це неодмінно до профанування чи вихолощування релігії?

Отут ми, нарешті, доходимо антиномії, яка має зокрема й богословський вимір. Стверджувати першість релігії відносно моралі – значить, фактично, заганяти у глухий кут прибічників інших релігій: або вони пристають на нашу релігію, або наша спільна з ними мораль має суто ситуативний і необов'язковий характер. З іншого боку, стверджувати першість моралі стосовно релігії – значить, по суті, відсторонитися від своєї релігії, зробити її чимось вторинним і необов'язковим, що можна і треба піддати суворій моральній критиці з неочевидним для релігії кінцевим результатом. Але чи є з цієї скрутною ситуації хоч якийсь третій вихід?

АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА МОРАЛІ В МАРТИНА БУБЕРА: ІДЕЯ ПРОДОВЖУВАНОГО ОДКРОВЕННЯ

Над цією антиномією розмірковували чимало мислителів, розглядаючи її в дуже різних вимірах. Серед відомих прикладів, згадаймо, наприклад, Еміля Дюркгайма і його визначення релігії як “системи вірувань і практик... які об'єднують всіх тих, хто їх поділяє, в єдину *моральну* спільноту, названу церквою”.³⁸ Але приклад Бубера цікавий тим, що він не лише робить з цієї антиномії суто богословські висновки, а й категорично відмовляється визнати і панування релігії над мораллю, і панування моралі над релігією. Разом з тим, у міркуваннях Бубера немає жодних проявів світоглядного дуалізму. Натомість він переглядає свої богословські настанови у такий спосіб, щоб в самій його релігії знайшлося місце для *релігійно іншого*. У певному сенсі, людина при цьому має відкрити в собі спроможність поставити себе, заради людської спільності, *вище своєї релігії, але не вище своєї релігійності*. Як таке можливо? За цим варто простежити докладніше.

У “Розмові віч-на-віч” (Zwiesprache, 1930) Бубер описує ситуацію, яка сталася навесні 1914 року. Інтелектуали, представники різних європейських країн, зібралися, щоб разом обговорити вже добре відчутну смертельну загрозу континентальної війни. Хтось із присутніх зазначив, що серед цих представників країн Європи виявилось забагато євреїв. Це зачепило Бубера, і він зреагував дуже

³⁸ Emile Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse : le système totémique en Australie*, (Paris: Quadrige-PUF, 1912), 65.

провокаційно; втім, наслідком цієї провокації, замість відкритого конфлікту, стало справжнє моральне диво³⁹:

Вже не знаю, яким чином я тоді заговорив про Ісуса і потім про те, що ми, євреї, так розуміємо його зсередини, в усіх спонуках і рухах його єврейського ества, як це лишається недоступним підданим йому народам. “Так, як для вас це лишається недоступним” – так я прямо сказав попередньому священику. Він підвівся, я також стояв; ми дивилися в серця очей одне одного. “Втонуло”, сказав він, і ми перед всіма обмінялися братніми поцілунками.

Обговорення ситуації між євреєм та християнином перетворилося на союз між християнином та євреєм; у цьому перетворенні здійснилася діалогіка. Погляди втонули, сталося справжнє фактичне.⁴⁰

Як бачимо, євреї і християнин змогли поєднатися попри відкрити декларацію повної взаємної несумісності їхніх релігійних поглядів. Але чи означає це, що вони тим самим відсувають свої погляди на другий план заради спільної моралі? Бубер відповідає: в жодному разі! Погляди зберігають всю свою чинність, але над ними постає дещо важливіше: “царство, де закон поглядів вже не є чинним”.

Але мені можуть заперечити: ми *не маємо права* обривати розмову, в якій йдеться про сутнісні, “світоглядні” погляди (...) На це я відповідаю: у тому, на що я вказую, міститься досвід обмеженості, але також і його спільне подолання, яке, звичайно, може здійснитися не на “світоглядному” ґрунті, а на ґрунті дійсності. Жоден з цих двох поглядів не скасовується, але обидва раптово входять до чогось, і раптово стається щось, що називається союзом, у царстві, де закон поглядів вже не є чинним.⁴¹

Перед тим, як розібратися, що це за царство, слід з'ясувати, а чи доступне взагалі воно для вірянина. Тут виникає друге заперечення: хіба може людина, для якої релігійні погляди є осердям всього її життя, припустити для себе якимось-то “царство, де закон поглядів вже не є чинним”?

³⁹ Всі цитати з твору Бубера наведено за виданням: Martin Buber, *Zwiesprache : Traktat vom dialogischen Leben* (Heidelberg: Verlag Lambert Schneider GmbH, 1978).

⁴⁰ Ich weiß nicht mehr, auf welchem Weg ich dabei auf Jesus zu sprechen kam und darauf, daß wir Juden ihn von innen her auf eine Weise kennen, eben in den Antrieben und Regungen seines Judenwesens, die den ihm untergebenen Völkern unzugänglich bleibe. „Auf eine Weise, die Ihnen Unzugänglich bleibt“ – so sprach ich den früheren Pfarrer unmittelbar an. Er stand auf, auch ich stand, wir sahen einander ins Herz der Augen. „Es ist versunken“, sagte er, und wir gaben einander vor allen den Bruderkuß.

Die Erörterung der Lage zwischen Juden und Christen hatte sich in einen Bund zwischen dem Christen und dem Juden verwandelt; in dieser Wandlung erfüllte sich die Dialogik. Die Meinungen waren versunken, lebhaft geschah das Faktische.

⁴¹ Man kann mir entgegen: Wo es um wesentliche, „weltanschauliche“ Ansichten geht, darf das Gespräch gar nicht solcherart abgebrochen werden (...) Darauf antworte ich: Die Erfahrung des Begrenztseins ist in dem, worauf ich hinweise, eingeschlossen, aber auch die seiner gemeinschaftlichen Überwindung, die sich freilich nicht auf „weltanschaulichem“ Boden vollziehen kann, sondern auf dem der Wirklichkeit. Keiner jener beiden braucht seine Ansicht aufzugeben, nur eben betreten sie, indem sie unversehens etwas tun und ihnen unversehens etwas widerfährt, das Bund heißt, ein Reich, in dem das Gesetz der Ansicht nicht mehr gilt.

Бубер цілком розуміє це заперечення і висловлює власну позицію саме як розгорнуту, докладну відповідь на нього:

Інше заперечення, яке надходить з цілком іншого, навіть протилежного боку, говорить: хай наскільки це може статися в царині поглядів, у віросповіданні таке не може трапитися. Двом вірянам, які сперечаються між собою про своє віровчення, йдеться про виконання божої волі, а не про особисту згоду в одній площині. Де так йдеться про віру людини, що вона може за неї померти або вбити, не може бути царства, де закон вірувань вже не є чинним.⁴²

Нагадаймо собі принагідно, що Робінзон погрожує вбити П'ятницю якраз не за віру, а “за мораль” — а саме, за продовження практики канібалізму. Що ж стосується Бубера, то позицію людини, яка може “померти або вбити” за віру, він розуміє, але не поділяє. Натомість, щоб врівноважити вимоги віри та вимоги моралі, Бубер вводить одну принципово важливу богословську тезу: люди не отримали одкровення раз і назавжди у завершеному вигляді, а *продовжують отримувати* божественне одкровення ще й зараз. Якщо це так, жодні наявні в нас “релігійні погляди” не відбивають і не можуть відбивати всієї повноти відносин і між людьми, і також — насамперед — між людиною та Богом. Відповідно, це “царство, де закон поглядів/вірувань вже не є чинним”, є для Бубера не просто царством етичного: насамперед це місце *спільного очікування подальшого Божого одкровення*. Центральна теза Бубера: одкровення не може надійти до окремого індивіда; хай би яким воно було, воно, по-перше, неодмінно буде, і, по-друге, неодмінно буде адресованим людській спільноті, причому це зовсім не обов'язково має бути спільнота одновірців:

На це заперечення, сила якого в тому, що воно не зважає на прийняту як щось samozрозуміле необов'язковість релятивізованого духа, я можу відповісти хіба зізнанням.

Я не маю змоги судити Лютера, який у Марбурзі зрікся спільності з Цвінглі, а також Кальвіна, який відправив на смерть Сервета; адже Лютер і Кальвін вірили, що Слово Боже настільки входить в людину, що воно може стати однозначно знаним, і хтось може стати його винятковим представником. Я ж у це не вірю, а лише у те, що Слово Боже падає перед моїми очима наче зірка, про полум'я якої свідчить метеорит, але без спалаху, так що я можу лише засвідчити світло, проте не можу дістати камінь і сказати: ось воно (...) Змінилася сама світова ситуація у строгому сенсі слова — а саме, відносини між Богом та людиною. І цю зміну зовсім неможливо осягнути в її сутності, якщо думати лише про таке звичне для нас затьмарення вищого світла, про позбавлену одкровення ніч нашого існування. Це ніч нашого очікування — не неясного сподівання, а саме очікування.

⁴² Der andre Einwand, der von ganz verschiedner, geradezu entgegengesetzter Seite kommt, besagt: Das mag zutreffen, soweit eben der Bezirk der Ansicht reicht, für das Bekenntnis trifft es nicht mehr zu. Zwei Bekennern, die miteinander um ihre Glaubenslehren streiten, geht es um die Vollstreckung des göttlichen Willens, nicht um ein flüchtiges, persönliches Einvernehmen. Wer zu seinem Glauben so steht, daß er für ihn zu sterben oder für ihn zu töten vermag, dem kann es kein Reich geben, wo das Gesetz des Glaubens nicht mehr gilt.

Ми чекаємо на теофанію, про яку не знаємо нічого, крім місця [де вона відбудеться], і це місце називається *спільність*.⁴³

Цілком свідомо випробовуючи на міцність ортодоксальні релігійні погляди, Бубер висловлює переконання, що відчуттям Бога може бути сповнена навіть людина, яка не має жодних релігійних поглядів, і навіть має цілком щирі антирелігійні погляди:

Можна зі всією силою заперечувати, що Бог є, і відчувати його в суворій святості розмови віч-на-віч.⁴⁴

Саме тут в Бубера виходить на перший план та *відмінність між релігійними поглядами та релігійністю*, яка дає змогу переосмислити відносини між релігією та мораллю. Ці відносини асиметричні у тому сенсі, що релігія визнає дійсність моралі, натомість *мораль не визнає дійсність релігії* – теза, в якій саме й далася взнаки спадщина європейського Просвітництва. Разом з тим, це означає, що релігія потенційно є всеосяжнішою, ніж мораль, і в цьому водночас її перевага над мораллю та джерело її потенційної небезпеки. Релігія, на погляд Бубера, стає небезпечною, коли *зводить релігійність до релігійного вчення*, до викладу цілком сформованої системи релігійних поглядів. І навпаки: щоб зберегти відкритість і не “підім’яти” під себе мораль, релігія, не перекреслюючи наявні релігійні погляди, має водночас постійно зберігати в собі готовність *переглянути* будь-які з цих поглядів: адже одкровення триває і “останнє слово” в стосунках між людиною та Богом ще не сказали ні Бог, ні людина.

Щоправда, релігія випереджає мораль у тому, що вона є феноменом, а не постулатом, і також у тому, що, крім рішучості, вона може охопити також спокій; дійсність моралі, вимога того, хто вимагає, має місце в релігії, але дійсність релігії, безумовне буття того, хто вимагає, не мають місця в моралі. Якщо релігія задовольняється собою і стверджує себе, вона стає небезпечнішою/сумнівнішою, ніж мораль, саме тому, що вона справжніша і всеосяжніша. Релігія як ризик, готова зректися себе – це

⁴³ Auf diesen Einwand, der Gewalt daher hat, daß er sich um die als selbstverständlich herrschende Unverbindlichkeit des relativierten Geistes nicht kümmert, kann ich nur mit einem Bekenntnis zulänglich antworten.

Ich habe nicht die Möglichkeit über Luther zu urteilen, der Zwinglin in Marburg die Gemeinschaft absagt, und auch nicht über Calvin, der Servetos Tod befördert; denn Luther und Calvin glauben, das Wort Gottes sei so unter die Menschen niedergegangen, daß es eindeutig gekannt werden könne und also ausschließend vertreten werden müsse, ich aber glaube das nicht, sondern das Wort Gottes fährt vor meinen Augen nieder wie ein fallender Stern, von dessen Feuer der Meteorstein zeugen wird, ohne es mir aufleuchten zu machen, und ich selber kann nur das Licht bezeugen, nicht aber den Stein hervorholen und sagen: Das ist es (...) Die Weltsituation selber im ernstesten Sinn, genauer: das Verhältnis zwischen Gott und Mensch hat sich geändert. Und diese Änderung wird durchaus nicht in ihrem Wesen erfaßt, wenn man nur an die uns so vertäute Verfinsternung des höchsten Lichts, an die offenbarungslose Nacht unsres Daseins denkt. Es ist die Nacht eines Harrens – nicht einer vagen Hoffnung, sondern eines Harrens. Wir harren einer Theophanie, von der wir nichts wissen als den Ort, und der Ort heißt Gemeinschaft.

⁴⁴ Einer kann mit aller Kraft abwehren, daß „Gott“ da sei, und kostet ihn im strengen Sakrament der Zwiesprache.

живильний артеріальний потік; як наявна і гарантована система, що надає гарантії; як релігія, що вірує в релігію – це венозна кров, яка зупинилася у своїй течії.⁴⁵

Висновки

У цій статті ми, на прикладі чотирьох текстів, розглянули переосмислення проблеми співвідношення релігії та моралі в культурі Просвітництва та його подальше богословське відлуння. Даніель Дефо в романі “Робінзон Крузо” (1719) показує, що європеєць, ставши на безлюдному острові справжнім християнином, під час спілкування з місцевим дикуном спершу формує з ним єдину моральну спільноту, а потім вже переходить до навчання його істинній релігії. Вольтер у повісті “Щиросердний” (1767) зображає охрещеного індіанця, який спонтанно доходить всебічної моральної критики християнства. Маркіз де Сад у трактаті “Філософія в будуарі” (1795) розвиває ще далі мотив всебічної моральної критики християнства, дійшовши набагато радикальніших висновків: по-справжньому розумна людина неодмінно має дійти атеїзму, а для простолоду, якщо вже релігія потрібна йому, щоб приписувати якісь моральні рамки, треба відродити язичництво за прикладом стародавніх римлян. Нарешті, твори Мартіна Бубера показують, наскільки актуальною і гострою проблематика, відкрита Просвітництвом, залишається і в нашій сучасній культурі. Бубер відмовляється підпорядкувати і мораль релігії, і релігію моралі, але також відмовляється і від світоглядного дуалізму; натомість він фактично розрізняє релігію та релігійність, послідовно виходячи з ідеї продовжуваного одкровення та незавершеного діалогу між людиною та Богом.

⁴⁵ Religion hat zwar vor der Moral dies voraus, daß sie ein Phänomen und kein Postulat ist, und weiter dies, daß sie außer der Entschlossenheit auch die Gelassenheit zu umfassen vermag; die Wirklichkeit der Moral, die Forderung des Fordernden, hat Platz in ihr, aber ihre Wirklichkeit, das unbedingte Sein des Fordernden, hat nicht Platz in der Moral. Wenn sie sich jedoch genügt und sich behauptet, ist sie noch weit bedenklicher als jene, eben weil sie tatsächlicher und weil sie umfassender ist. Religion als Wagnis, die sich selber aufzugeben bereite, ist der nährende Arterienstrom; als System, besitzend, gesichert und sichernd, Religion, die an Religion glaubt, ist sie Venenblut, das ins Stocken geriet.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Bacon, Francis. *Novum Organum*, in *The Works of Francis Bacon*, vol. 1, *Philosophical Works*, vol. 1 (New York: Garrett Press, Inc., 1872), 119-365.
- Buber, Martin. *Zwiesprache: Traktat vom dialogischen Leben*. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider GmbH, 1978.
- Defoe, Daniel. *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner*, web edition by The University of Adelaide Library, University of Adelaide, South Australia 5005, last updated Sunday, March 27, 2016 at 11:53 (електронний ресурс: <https://ebooks.adelaide.edu.au/d/defoe/daniel/d31r/index.html>, assessed April 21, 2018).
- Durkheim, Emile. *Les Formes élémentaires de la vie religieuse : le système totémique en Australie*. Paris: Quadridge-PUF, 1912.
- Marquis de Sade, *La Philosophie dans le boudoir ou Les Instituteurs immoraux* (La Bibliothèque électronique du Québec: Collection Libertinage, Volume 6 : version 1.0, 2002) (електронний ресурс: https://beq.ebooksgratuits.com/libertinage/Sade_La_philosophie_dans_le_boudoir.pdf, assessed April 21, 2018).
- McInelly, Brett C. "Expanding Empires, Expanding Selves: Colonialism, the Novel, and Robinson Crusoe", in *Studies in the Novel* 1/35 (spring 2003): 1-21.
- Voltaire. *L'Ingénu*. Paris: Éditions du Boucher, 2002.
- Елистратова А. А. *Английский роман эпохи Просвещения*. Москва: Зарубежная литература, 1966.